

Correctievoorschrift HAVO

2007

tijdvak 2

geschiedenis

Het correctievoorschrift bestaat uit:

- 1 Regels voor de beoordeling
- 2 Algemene regels
- 3 Vakspecifieke regels
- 4 Beoordelingsmodel
- 5 Inzenden scores
- 6 Bronvermeldingen

1 Regels voor de beoordeling

Het werk van de kandidaten wordt beoordeeld met inachtneming van de artikelen 41 en 42 van het Eindexamenbesluit v.w.o.-h.a.v.o.-m.a.v.o.-v.b.o. Voorts heeft de CEVO op grond van artikel 39 van dit Besluit de *Regeling beoordeling centraal examen* vastgesteld (CEVO-02-806 van 17 juni 2002 en bekendgemaakt in Uitleg Gele katern nr 18 van 31 juli 2002).

Voor de beoordeling zijn de volgende passages van de artikelen 41, 41a en 42 van het Eindexamenbesluit van belang:

- 1 De directeur doet het gemaakte werk met een exemplaar van de opgaven, de beoordelingsnormen en het proces-verbaal van het examen toekomen aan de examinator. Deze kijkt het werk na en zendt het met zijn beoordeling aan de directeur. De examinator past de beoordelingsnormen en de regels voor het toekennen van scorepunten toe die zijn gegeven door de CEVO.
- 2 De directeur doet de van de examinator ontvangen stukken met een exemplaar van de opgaven, de beoordelingsnormen, het proces-verbaal en de regels voor het bepalen van de score onverwijld aan de gecommiteerde toekomen.
- 3 De gecommiteerde beoordeelt het werk zo spoedig mogelijk en past de beoordelingsnormen en de regels voor het bepalen van de score toe die zijn gegeven door de CEVO.

- 4 De examiner en de gecommitteerde stellen in onderling overleg het aantal scorepunten voor het centraal examen vast.
- 5 Komen zij daarbij niet tot overeenstemming, dan wordt het aantal scorepunten bepaald op het rekenkundig gemiddelde van het door ieder van hen voorgestelde aantal scorepunten, zo nodig naar boven afgerond.

2 Algemene regels

Voor de beoordeling van het examenwerk zijn de volgende bepalingen uit de CEVO-regeling van toepassing:

- 1 De examiner vermeldt op een lijst de namen en/of nummers van de kandidaten, het aan iedere kandidaat voor iedere vraag toegekende aantal scorepunten en het totaal aantal scorepunten van iedere kandidaat.
- 2 Voor het antwoord op een vraag worden door de examiner en door de gecommitteerde scorepunten toegekend, in overeenstemming met het beoordelingsmodel. Scorepunten zijn de getallen 0, 1, 2, ..., n, waarbij n het maximaal te behalen aantal scorepunten voor een vraag is. Andere scorepunten die geen gehele getallen zijn, of een score minder dan 0 zijn niet geoorloofd.
- 3 Scorepunten worden toegekend met inachtneming van de volgende regels:
  - 3.1 indien een vraag volledig juist is beantwoord, wordt het maximaal te behalen aantal scorepunten toegekend;
  - 3.2 indien een vraag gedeeltelijk juist is beantwoord, wordt een deel van de te behalen scorepunten toegekend, in overeenstemming met het beoordelingsmodel;
  - 3.3 indien een antwoord op een open vraag niet in het beoordelingsmodel voorkomt en dit antwoord op grond van aantoonbare, vakinhoudelijke argumenten als juist of gedeeltelijk juist aangemerkt kan worden, moeten scorepunten worden toegekend naar analogie of in de geest van het beoordelingsmodel;
  - 3.4 indien slechts één voorbeeld, reden, uitwerking, citaat of andersoortig antwoord gevraagd wordt, wordt uitsluitend het eerstgegeven antwoord beoordeeld;
  - 3.5 indien meer dan één voorbeeld, reden, uitwerking, citaat of andersoortig antwoord gevraagd wordt, worden uitsluitend de eerstgegeven antwoorden beoordeeld, tot maximaal het gevraagde aantal;
  - 3.6 indien in een antwoord een gevraagde verklaring of uitleg of afleiding of berekening ontbreekt dan wel foutief is, worden 0 scorepunten toegekend, tenzij in het beoordelingsmodel anders is aangegeven;
  - 3.7 indien in het beoordelingsmodel verschillende mogelijkheden zijn opgenomen, gescheiden door het teken /, gelden deze mogelijkheden als verschillende formuleringen van hetzelfde antwoord of onderdeel van dat antwoord;
  - 3.8 indien in het beoordelingsmodel een gedeelte van het antwoord tussen haakjes staat, hoeft dit gedeelte niet in het antwoord van de kandidaat voor te komen.
  - 3.9 indien een kandidaat op grond van een algemeen geldende woordbetekenis, zoals bijvoorbeeld vermeld in een woordenboek, een antwoord geeft dat vakinhoudelijk onjuist is, worden aan dat antwoord geen scorepunten toegekend, of tenminste niet de scorepunten die met de vakinhoudelijke onjuistheid gemoeid zijn.

- 4 Het juiste antwoord op een meerkeuzevraag is de hoofdletter die behoort bij de juiste keuzemogelijkheid. Voor een juist antwoord op een meerkeuzevraag wordt het in het beoordelingsmodel vermelde aantal punten toegekend. Voor elk ander antwoord worden geen scorepunten toegekend. Indien meer dan één antwoord gegeven is, worden eveneens geen scorepunten toegekend.
- 5 Een fout mag in de uitwerking van een vraag maar één keer worden aangerekend, tenzij daardoor de vraag aanzienlijk vereenvoudigd wordt en/of tenzij in het beoordelingsmodel anders is vermeld.
- 6 Een zelfde fout in de beantwoording van verschillende vragen moet steeds opnieuw worden aangerekend, tenzij in het beoordelingsmodel anders is vermeld.
- 7 Indien de examinerator of de gecommiteerde meent dat in een examen of in het beoordelingsmodel bij dat examen een fout of onvolkomenheid zit, beoordeelt hij het werk van de kandidaten alsof examen en beoordelingsmodel juist zijn. Hij kan de fout of onvolkomenheid mededelen aan de CEVO. Het is niet toegestaan zelfstandig af te wijken van het beoordelingsmodel. Met een eventuele fout wordt bij de definitieve normering van het examen rekening gehouden.
- 8 Scorepunten worden toegekend op grond van het door de kandidaat gegeven antwoord op iedere vraag. Er worden geen scorepunten vooraf gegeven.
- 9 Het cijfer voor het centraal examen wordt als volgt verkregen.
Eerste en tweede corrector stellen de score voor iedere kandidaat vast. Deze score wordt meegedeeld aan de directeur.
De directeur stelt het cijfer voor het centraal examen vast op basis van de regels voor omzetting van score naar cijfer.

NB Het aangeven van de onvolkomenheden op het werk en/of het noteren van de behaalde scores bij de vraag is toegestaan, maar niet verplicht.

3 Vakspecifieke regels

Voor dit examen kunnen maximaal 78 scorepunten worden behaald.

Voor dit examen is de volgende vakspecifieke regel vastgesteld:
Vakinhoudelijke argumenten moeten afkomstig zijn uit gezaghebbende, wetenschappelijke publicaties.

4 Beoordelingsmodel

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

Van kind tot burger: Volksoopvoeding in Nederland (1780-1901)

1 maximumscore 2

Uit het antwoord moet blijken dat Hermanus Johannes Krom gezien kan worden als een voorbeeld van een Nederlandse patriot, omdat hij:

- via het onderwijs (in vaderlandse geschiedenis) wil bereiken dat de jeugd zich van jongs af aan gaat inzetten voor het vaderland 1
- de nadruk legt op de opvoeding in de christelijke deugden, wat aansluit bij het christelijke karakter van de Nederlandse Verlichting 1

2 maximumscore 4

Een juist antwoord bevat de volgende elementen:

De twee volgende economische ontwikkelingen:

- De armoede / het aantal paupers in de steden nam schrikbarend toe 1
- Er werd niet meer geïnvesteerd in nijverheid en handel in de Republiek / de rijken investeerden niet in de eigen economie 1
- Een juiste uitleg van de verwachting die de patriotten van verbetering van het onderwijs hadden (bijvoorbeeld verbetering van het onderwijs zou de vaderlandslievendheid/het nationale gevoel zo versterken, dat de economie van de Republiek weer zou gaan bloeien) 2

3 maximumscore 2

Een juist antwoord bevat de volgende elementen:

- Een juist voorbeeld van een verandering die de schoolwet bracht (bijvoorbeeld dat de wet gold voor het onderwijs in het hele land, wat in de Republiek niet mogelijk was / lijfstraffen/hoofdelijk onderwijs afschafte) 1
- Een juist voorbeeld van continuïteit (bijvoorbeeld dat het standenonderwijs bleef gehandhaafd) 1

4 maximumscore 4

Voorbeeld van een juist antwoord is:

- Het gebruik van de Bijbel in de les wordt verboden, omdat de nationale eenheid door leerstellig/te eenzijdig protestants onderwijs in gevaar kan komen 2
- In de praktijk wordt dit niet uitgevoerd, want de Secretaris-generaal moet er in de verordening op wijzen dat de Bijbel niet gebruikt mag worden in de les (blijkbaar zijn er nog steeds scholen die zich er niet aan houden/voor wie dit niet bekend is) 2

Vraag	Antwoord	Scores
5	<p>maximumscore 2</p> <p>Voorbeeld van een juist antwoord is:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Aanhangers van de Verlichting stonden achter deze schoolwet, omdat deze gericht is op verbetering van het volksonderwijs/volksopvoeding / de ‘algemene christelijke deugden’ bleven onderwezen • Tegenstanders van de Verlichting konden zich vinden in deze wet, omdat de structuur van de scholen niet werd aangetast / het onderwijs niet gericht was op de emancipatie van het volk / er toch nog aandacht bleef voor de ‘algemeen christelijke deugden’ 	<p>1</p> <p>1</p>
6	<p>maximumscore 2</p> <p>Voorbeeld van een juist antwoord is:</p> <p>Uit de bron blijkt dat Zwierbol geld verkwaast aan drank waarmee duidelijk wordt dat ook in de rekenles het onderscheid tussen goed en kwaad/spaarzaamheid en verspilling overgebracht wordt.</p>	
7	<p>maximumscore 3</p> <p>Voorbeeld van een juist antwoord is:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Het probleem dat de overheid wilde oplossen was, dat mensen uit verschillende regio’s elkaar niet goed konden verstaan vanwege de verschillende dialecten / de hogere en de lagere standen elkaar niet konden verstaan • Het politieke doel dat de overheid hiermee wilde bereiken, was het vergroten van het nationale eenheidsgevoel / de versterking van de nationale saamhorigheid • In de praktijk werkte de invoering van het ABN vaak niet, omdat veel/de meeste onderwijzers het ABN niet beheersten / dezelfde taal spreken is iets anders dan zich één volk voelen / de leerplicht ontbrak 	<p>1</p> <p>1</p> <p>1</p>
8	<p>maximumscore 4</p> <p>Voorbeeld van een juist antwoord is:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Bij 1: De vader en grootvader van Kousemaker behoren tot de arbeidersklasse/zijn wagenmakers; Kousemaker heeft het (dankzij onderwijs) tot onderwijzer gebracht en heeft zich dus ‘opgewerkt’ • Bij 2: In de Verlichting wordt het belang van goed onderwijs benadrukt. Ook Kousemaker vindt goed onderwijs belangrijk / in de Verlichting wordt uitgegaan van vooruitgang door goed onderwijs, net als door Kousemaker 	<p>2</p> <p>2</p>
9	<p>maximumscore 2</p> <p>Voorbeeld van een juist antwoord is:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Als sociaal-economische factor noemt Kousemaker de armoede / het niet kunnen missen van de inkomsten van de kinderen • Als mentale factor geeft Kousemaker aan dat veel ouders de noodzaak van onderwijs niet inzien 	<p>1</p> <p>1</p>

Vraag	Antwoord	Scores
10	<p>maximumscore 2</p> <p>Uit het antwoord moet blijken dat dit niet gebeurt, want de Kinderwet van Van Houten maakte geen einde aan de kinderarbeid in de landbouw/op het platteland / gold alleen voor fabrieksarbeid.</p>	
11	<p>maximumscore 3</p> <p>Voorbeeld van een juist antwoord is:</p> <ul style="list-style-type: none"> <li data-bbox="280 483 1316 629">• De regeling van 1887 houdt in dat het censuskiesrecht wordt afgeschaft en vervangen door het kiesrecht voor mannen die voldoen aan 'kentekenen van maatschappelijke welstand en geschiktheid' / het caoutchoucartikel <li data-bbox="280 640 1316 824">• De conservatief-liberalen zijn tegen de uitbreiding van het kiesrecht, wat de tekenaar laat zien door twee bekende politici af te beelden, die gevraagd worden aan te tonen één van de 'kentekenen van geschiktheid' te bezitten waaraan zij overduidelijk al voldoen (kunnen lezen en schrijven) 	<p>1</p> <p>2</p>
12	<p>maximumscore 1</p> <p>Uit het antwoord moet blijken dat alle vrouwen nog uitgesloten werden van het kiesrecht / er nog geen algemeen kiesrecht was.</p>	
13	<p>maximumscore 4</p> <p>Voorbeeld van een juist antwoord is:</p> <ul style="list-style-type: none"> <li data-bbox="280 1097 1316 1211">• De Schoolwet van 1878 stelt hogere eisen aan de scholen (op meerdere terreinen), waardoor het bijzonder (christelijk) onderwijs op hogere kosten wordt gejaagd <li data-bbox="280 1223 1316 1323">• Uit het gedenkboek wordt duidelijk dat de protestanten (arm en rijk, jong en oud) eendrachtig samenwerken als het gaat om het stichten van de eigen school 	<p>2</p> <p>2</p>
14	<p>maximumscore 2</p> <p>Voorbeeld van een juist antwoord is:</p> <p>Omdat in een gedenkboek (vaak eenzijdig) wordt weergegeven waar een groep trots op is, levert deze bron een goed inzicht in de gedachtewereld van de groep die zich inzette voor eigen christelijke scholen.</p>	
15	<p>maximumscore 2</p> <p>Voorbeeld van een juist antwoord is:</p> <ul style="list-style-type: none"> <li data-bbox="280 1675 1316 1709">• Uit de tekst blijkt dat er alleen uit het hoofd geleerd mocht worden <li data-bbox="280 1720 1316 1783">• Jan Ligthart stelt daar tegenover dat leerlingen zelf onderzoek moeten doen/zelfwerkzaam moeten zijn 	<p>1</p> <p>1</p>

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

De koloniale relatie tussen Nederland(ers) en Nederlands-Indië

---

16 maximumscore 2

Uit het antwoord moet blijken dat in de tijd van Daendels de wereldzeeën door de Britse marine (de vijand in de napoleontische oorlogen) werden beheerst, waardoor de verbindingen met het moederland bemoeilijkt werden en koning Lodewijk zijn bevelen niet kon doorgeven.

17 maximumscore 2

Voorbeeld van een juist antwoord is:

- Het dualistisch bestuursstelsel houdt in dat naast het Nederlandse bestuur een inheems bestuur blijft bestaan 1
- De dubbele structuur van het bestuur blijkt uit de bron doordat wordt beschreven dat de beloningen zowel aan de Europese als aan de inlandse hoofden/bestuurders worden betaald / zowel de Europese als de inlandse hoofden de bevolking dwingen voor hen te werken 1

18 maximumscore 2

Voorbeeld van een juist antwoord is:

- Steyn Parvé stelt vast dat het ‘misbruik van de kracht van de bevolking en productief vermogen van de akker’ veroorzaakt wordt door het Cultuurstelsel, wat de situatie op Java weergeeft waar rond 1845 hongersnood is/misoogsten zijn 1
- Deze situatie werd veroorzaakt door uitputting van de sawa’s door de suikercultuur/het onttrekken van water aan de rijstbouw/doordat de boeren hun eigen sawa’s niet konden bewerken/hun beste grond moesten afstaan voor exportgewassen 1

19 maximumscore 6

Voorbeeld van een juist antwoord is:

De invoering van de Agrarische Wet betekende

- het vrijmaken van de handel met Nederlands-Indië / het afschaffen van het handelsmonopolie van de NHM / het toelaten van particulier initiatief/ondernemersschap, in overeenstemming met de liberale uitgangspunten van vrijhandel / het vrije-markt-denken van de liberalen 2
- dat meer Europese ondernemers plantages/fabrieken in Nederlands-Indië konden opzetten, waardoor zij meer contacten kregen met de lokale bevolking 2
- dat meer Javaanse boeren in loondienst bij Europese ondernemingen kwamen, betekende voor hen een statusverlaging 2

Vraag	Antwoord	Scores
20	<p>maximumscore 2</p> <p>Voorbeeld van een juist antwoord is:</p> <ul style="list-style-type: none"> • In de troonrede van 1859 wordt alleen gesproken over de exploitatie van de kolonie, terwijl • in de troonrede van 1901 de Ethische Politiek als nieuwe koers wordt aangekondigd / de welvaart van de bevolking in de kolonie zelf aan de orde wordt gesteld / de christelijke roeping van Nederland wordt benadrukt / de christelijke zending meer ruimte krijgt 	<p>1</p> <p>1</p>
21	<p>maximumscore 2</p> <p>Voorbeeld van een juist antwoord is:</p> <p>In de troonrede wordt gewezen op de zedelijke roeping van Nederland tegenover de Indonesische bevolking / (de suggestie van) de taak de welvaart van de bevolking van Java te bevorderen, wat past bij de uitgangspunten van de Ethische Politiek.</p>	
22	<p>maximumscore 3</p> <p>Voorbeeld van een juiste redenering is:</p> <ul style="list-style-type: none"> • De Indo-Europeanen stonden in sociaal opzicht tussen de Europeanen (die op hen neerkeken) en de Indonesische bevolking (waar zij op neerkeken) in, wat in het citaat naar voren komt door de verwijzing naar het tegelijkertijd behoren tot zowel de Europese als de Indonesische bevolkingsgroep • Rond 1900 groeide door immigratie uit het moederland de Europese bevolkingsgroep / kwamen er veel meer Europese vrouwen naar Nederlands-Indië / verbeterden de communicatiemethoden sterk waardoor de Indische mengcultuur naar de achtergrond werd gedrongen/een sterke Europeanisering van de cultuur van de elite plaatsvond 	<p>1</p> <p>2</p>

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

23 maximumscore 2

Voorbeeld van een juist antwoord is (twee van de volgende):

- Door de snelle nederlaag van het Nederlandse koloniale leger en bestuur / de vernederende behandeling die de Nederlanders zich moesten laten welgevalen (in de kampen) werd (het beeld van) de superioriteit van de kolonisator aangetast en het zelfbewustzijn van de Indonesiërs (als Aziatisch volk) versterkt.
- De Nederlanders verdwenen uit de belangrijke functies in de samenleving en de Indonesiërs konden nu voor het eerst ervaring in dergelijke functies opdoen, waardoor hun zelfbewustzijn toenam.
- De Japanse propaganda stimuleerde het Indonesische nationalisme / Indonesische jongeren radicaliseerden onder invloed van de Japanse propaganda/jeugdbeweging.
- De arrogante houding/het wrede optreden van de Japanse bezetter zorgde ervoor dat grote delen van de Indonesische bevolking geen buitenlandse overheersing (van wie ook) meer duldde.

per juist voorbeeld

1

24 maximumscore 4

Een juist antwoord bevat de volgende elementen:

- een juiste uitleg van het begrip romusha (Japans voor ongeschoolde arbeider) (bijvoorbeeld romusha's zijn door de Japanners geronselde Indonesische (dwang)arbeiders) 1
- een juiste reden voor de Japanners om Soekarno hierbij te gebruiken (bijvoorbeeld zijn populariteit onder de Indonesische bevolking kon zorgen voor meer aanmeldingen / Indonesische vrijwilligers worden door Soekarno gerustgesteld) 1
- een juiste reden voor Soekarno om aan de campagne mee te doen (bijvoorbeeld door steun aan de Japanners kon de onafhankelijkheid dichterbij komen) 1
- een juiste weergave van de manier waarop de Nederlandse propaganda Soekarno met deze foto kan afschilderen als 'jappenknecht'/collaborateur 1

25 maximumscore 2

De juiste volgorde is: 5, 4, 7, 1, 3, 6, 2.

Opmerking

Als door het weglaten van één in een foute positie geplaatst nummer een verder juiste reeks van zes gebeurtenissen kan worden geconstrueerd, mag één scorepunt worden toegekend.

Vraag	Antwoord	Scores
26	<p>maximumscore 4</p> <p>Voorbeeld van een juist antwoord is:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Door de regering af te beelden als machinisten op een verouderde (stoom)locomotief / hen af te beelden met ouderwetse hoge hoeden / hen te laten rijden over een kronkelig spoor, laat hij zien dat de regering een achterhaald koloniaal beleid voert • Door het tekenen van een stopsein 'made in USA' laat hij zien dat hij verwacht dat de 'Politionele Actie'/de militaire "spoor"-actie door de Verenigde Staten zal worden gestopt 	<p>2</p> <p>2</p>
27	<p>maximumscore 2</p> <p>Uit het antwoord moet blijken dat deze prent de mening van de meerderheid van het Nederlandse volk niet weergeeft, omdat in 1948 de meerderheid van de Nederlandse bevolking achter het gewapende ingrijpen in Indonesië van de Nederlandse regering staat / de Republiek/Soekarno als de vijand wordt gezien.</p>	
28	<p>maximumscore 4</p> <p>Uit het antwoord moet blijken dat:</p> <ul style="list-style-type: none"> • het instellen van de eenheidsstaat voor veel Molukkers verontrustend was, omdat Indonesië hiermee een einde maakte aan elke vorm van autonomie voor de Molukkers binnen de Indonesische Republiek • het zo snel ongedaan maken van afspraken voor de Nederlandse regering verontrustend was, omdat Indonesië hiermee Nederland, die zich sterk gemaakt had voor de belangen van de deelstaten buiten Java, buitenspel zette / te kennen gaf net als de Nederlanders vanuit Java heel de archipel te willen besturen / ook andere gemaakte afspraken eenzijdig zou kunnen opzeggen 	<p>2</p> <p>2</p>
29	<p>maximumscore 2</p> <p>Voorbeeld van een juist antwoord is (twee van de volgende):</p> <ul style="list-style-type: none"> – Vlak na de Japanse capitulatie/tijdens de bersiapperiode: veel Nederlandse ambtenaren met hun gezinnen / personeel van Nederlandse bedrijven kwamen naar Nederland om aan te sterken (na hun verblijf in het kamp) / om de onrustige situatie in Indonesië te vermijden. – Vlak na de onafhankelijkheid / na 1949: een golf migranten/repatrianten die bestond uit ambtenaren/militairen / Indo-europeanen die hun functie/positie door de onafhankelijkheid waren kwijtgeraakt / niet in een onafhankelijk Indonesië wilden/konden leven. – In 1957: veel Nederlanders en Indo-europeanen vertrekken, omdat de Nederlandse bedrijven worden genationaliseerd / zij geconfronteerd worden met een steeds vijandiger wordend politiek klimaat. 	
	<p>per juiste combinatie van golf en reden</p>	<p>1</p>

5 Inzenden scores

Verwerk de scores van de alfabetisch eerste vijf kandidaten per school in het programma WOLF.

Zend de gegevens uiterlijk op 22 juni naar Cito.

6 Bronvermeldingen

- bron 1   ontleend aan: Willeke Los, Huiselijke versus publieke opvoeding, de vorming van vaderlandlievende burgers en de Revolutie in de Nederlanden, in: De Achttiende Eeuw, jaargang 18 nummer 1-2 1996, pag. 119-130.
- bron 2   ontleend aan: P.F. Hubrecht, De Wet op het Lager Onderwijs en de daarbij behorende verordeningen, 's-Gravenhage/Haarlem 1888, pag. 135.
- bron 3   L.W. de Bree, Het platteland leert lezen en schrijven, Amsterdam z.j., pag. 137 en 142.
- bron 4   ontleend aan: Levensgeschiedenis van een Zuid-Bevelandschen Wees, Bijdragen tot kenschetsing van Zuid-Bevelandsche toestanden, gebruiken en eigenaardigheden; door een Weezenvriend, Goes 1866 (reprint Goes 1978), pag. I-II en pag. 14-15.
- bron 5   G. Huisman en J. Rijken, De strijd om het algemeen kiesrecht in prenten, in: Kleio Didactica 11 1984, pag. 3.
- bron 6   ontleend aan: Engelina P. de Booy, 58 miljoen Nederlanders en de lagere school, Amsterdam 1977, pag. 135.
- bron 7   ontleend aan: Jan Ligthart, Jeugdherinneringen, Groningen 1956, pag. 256-263.
- bron 8   ontleend aan: R. Reinsma, De cultuurprocenten in de praktijk in de ogen der tijdgenoten, in: C. Fasseur (ed), Geld en geweten, een bundel opstellen over anderhalve eeuw Nederlands bestuur in de Indonesische archipel 1, Den Haag 1980, pag. 75.
- bron 9   E. van Raalte (ed), Troonredes, openingsredes, inhoudigingsredes, 1814-1903, 's-Gravenhage 1964, pag. 125.
- bron 10   E. van Raalte (ed), Troonredes, openingsredes, inhoudigingsredes, 1814-1903, 's-Gravenhage 1964, pag. 194.
- bron 11   Lambert Giebels, Soekarno, Nederlandsch onderdaan, een biografie 1901-1950, Amsterdam 1990, pag. 311.
- bron 12   Opland, tekenaar Amsterdam 1928, Amsterdam z.j., zonder paginanummer.